

Міністерство освіти і науки України
Хмельницька гуманітарно-педагогічна академія

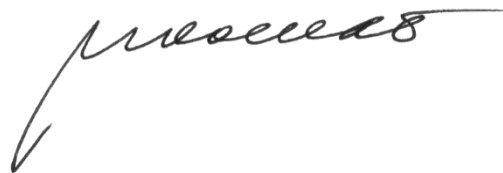
КОСИЛО МИХАЙЛО ЮРІЙОВИЧ

УДК 374.31/379.85:908(477)«19/20»(043.3)

**РОЗВИТОК ТУРИСТСЬКО-КРАЄЗНАВЧОЇ РОБОТИ
У ПОЗАШКІЛЬНИХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДАХ УКРАЇНИ
(друга половина ХХ – початок ХХІ століття)**

13.00.01 – загальна педагогіка та історія педагогіки

Автореферат
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата педагогічних наук

Хмельницький – 2017

Дисертацією є рукопис.

Роботу виконано в ДВНЗ «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника», Міністерство освіти і науки України.

Науковий керівник – доктор педагогічних наук, професор
Завгородня Тетяна Костянтинівна,
ДВНЗ «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника», завідувач кафедри педагогіки імені Богдана Ступарика.

Офіційні опоненти: доктор педагогічних наук, професор
Биковська Олена Володимирівна,
Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова, завідувач кафедри позашкільної освіти;

кандидат педагогічних наук, доцент
Редіна Валентина Андріївна,
Комунальний заклад «Харківська обласна станція юних туристів» Харківської обласної ради, директор.

Захист відбудеться «03» листопада 2017 р. о 9⁰⁰ годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 70.145.01 у Хмельницькій гуманітарно-педагогічній академії за адресою: зала засідань, вул. Проскурівського підпілля, 139, м. Хмельницький, 29013.

З дисертацією можна ознайомитись у бібліотеці Хмельницької гуманітарно-педагогічної академії за адресою: вул. Проскурівського підпілля, 139, м. Хмельницький, 29013; та на сайті академії за адресою: www.kgra.km.ua.

Автореферат розісланий «29» вересня 2017 р.

Учений секретар
спеціалізованої вченої ради

Б. С. Крищук

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми. До важливих функцій держави і пріоритетів суспільного розвитку належить підготовка дітей та юнацтва до самостійного життя, їхнє патріотичне, моральне, господарське виховання, інтелектуальне збагачення, фізичне загартування. За сучасних умов розв'язання цих завдань ускладнюється військово-політичним протистоянням і супроводжується реформуванням освітньої, економічної, інших сфер України, погіршенням соціального становища населення, зростанням бездоглядності, різних форм аморальної й асоціальної поведінки молоді. Це накладає відбиток на формуванні соціокультурного середовища, у якому відбувається становлення і розвиток особистості.

Потреба подолання цих негативних явищ та підвищення рівня морального, культурного, духовного, фізичного розвитку дітей та юнацтва висуває нові виклики перед освітніми, зокрема позашкільними навчальними закладами (далі – ПНЗ), покликаними організувати їхнє змістовне дозвілля та сприяти всебічному гармонійному розвитку особистості. На це спрямовують базові законодавчі й нормативні акти: Закон України «Про позашкільну освіту» (2000 р.), «Концепція гуманітарного розвитку України на період до 2020 р.» (2012 р.), «Національна стратегія розвитку освіти в Україні на період до 2021 р.» (2013 р.), а також євроінтеграційні прагнення України, ідеали Революції гідності 2014 р.

Значний потенціал для розв'язання означених завдань має туристсько-краєзнавча робота, в організації і розвитку якої ПНЗ України в другій половині ХХ – на початку ХХІ ст. нагромадили багатий і цінний досвід. Він потребує всебічного ґрунтовного вивчення та врахування при розробці нових підходів і стратегій удосконалення змісту, методів, форм, засобів освітньо-виховної роботи з дітьми і підлітками. Такі основні форми й напрями туристсько-краєзнавчої діяльності, як екскурсії, туристські походи, табори, турбази, зльоти, експедиційний рух, гурткова, клубна, пошукова і науково-дослідницька робота, музейництво й інші, мають значний потенціал для формування всебічно розвиненої компетентної особистості, яка відзначається високим рівнем національно-патріотичної свідомості, громадянської активності, морально-етичних і психологічних якостей, фізичного здоров'я і витривалості, готовності до творчої праці та захисту Вітчизни.

Туристсько-краєзнавча робота в системі ПНЗ створює оптимальне освітньо-виховне середовище для налагодження суб'єкт-суб'єктних взаємин між учнем і педагогом, забезпечення широкого спектру потреб та інтересів дітей і підлітків, які за відсутності примусу одержують свободу вибору й можливості для особистісної самореалізації, самовдосконалення, набуття знань, умінь, навичок, потрібних для майбутньої професійної діяльності й самостійного життя.

Науковці приділяють значну увагу вивченню туристсько-краєзнавчої роботи в системі освіти України ХХ –початку ХХІ ст. Зокрема, предметом дисертацій стали проблеми патріотичного виховання, формування моральних якостей, національної свідомості школярів засобами туристсько-краєзнавчої роботи в загальноосвітній школі (Т. Бондаренко, Т. Гавлітіна, Г. Гуменюк, Т. Маланюк,

С. Оришко, Т. Троценко та ін.); шкільного краєзнавства і краєзнавчо-пошукової роботи серед учнівської молоді (В. Бугрій, Я. Войтова, М. Соловей та ін.); патріотичного і громадянського виховання школярів у процесі краєзнавчої роботи (С. Бабишин, С. Долецька, М. Качур, О. Кошопал, С. Рашидова та ін.); впливу туристсько-краєзнавчої діяльності на фізичне здоров'я дітей і підлітків (В. Бенедюк, Є. Рут та ін.); формування гуманістичних цінностей у підлітків в позашкільних навчальних закладах туристсько-краєзнавчого спрямування (В. Лопатинська); соціально-комунікативної активності підлітків у процесі туристсько-краєзнавчої діяльності (Л. Петько); ролі краєзнавства в навчально-виховному процесі загальноосвітньої школи (Л. Войтова, Н. Іваніків, М. Костолович та ін.); підготовки майбутніх учителів до туристсько-краєзнавчої діяльності (О. Бондаренко, Н. Пусепліна, О. Тімець, І. Ткачівська, І. Шпаківська та ін.); краєзнавчої освіти в системі професійної підготовки вчителя (В. Обозний) тощо.

Активно досліджуються загальні проблеми й окремі аспекти історії, теорії і практики туристсько-краєзнавчої роботи (О. Демидієнко, А. Довгань, Я. Жупанський, Т. Завгородня, С. Китиченко, Є. Коваленко, О. Колотуха, М. Костиця, М. Крачило, В. Кузнецова, В. Лях, С. Мізіна, В. Мовчан, О. Наровлянський, В. Прокопчук, В. Серебрій, М. Соловей, О. Тімець, Я. Треф'як, П. Тронько, В. Троценко та ін.) та розвитку системи позашкільної освіти молоді України (В. Балахтар, В. Берека, О. Биковська, В. Вербицький, О. Калюжна, Г. Пустовіт, В. Редіна, Л. Тихенко та ін.).

Результати аналізу джерельної бази засвідчили, що науковці зосередилися на вивченні історії, змісту, методів, форм, засобів і різних аспектів туристсько-краєзнавчої роботи в загальноосвітній школі, тож проблемі її розвитку в системі позашкільної освіти приділялося менше уваги й вона не стала предметом спеціального комплексного історико-педагогічного дослідження.

Аналіз наукового доробку і сучасного стану туристсько-краєзнавчої роботи в позашкільних й інших освітніх закладах України дозволив виявити низку *суперечностей* між:

- природною потребою учнів у активній позанавчальній туристсько-краєзнавчій діяльності та обмеженими можливостями системи освіти України в її задоволенні;

- значним потенціалом загальноосвітніх і позашкільних установ у розвитку туристсько-краєзнавчої роботи та недостатнім організаційно-методичним забезпеченням діяльності в цьому напрямі;

- зростанням загального рівня підготовки педагогічних кадрів та браком кваліфікованих працівників, спроможних в умовах ПНЗ на високому рівні організувати проведення туристсько-краєзнавчої роботи.

Таким чином, актуальність проблеми, недостатність її науково-теоретичного осмислення, практичний досвід роботи ПНЗ туристсько-краєзнавчого профілю, потреба в подоланні означених суперечностей зумовили вибір теми дисертації **«Розвиток туристсько-краєзнавчої роботи у позашкільних навчальних закладах України (друга половина ХХ – початок ХХІ століття)»**.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертація є складником науково-дослідницької роботи кафедри педагогіки імені Богдана Ступарика ДВНЗ «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника» «Історико-педагогічні проблеми навчання і виховання в системі безперервної освіти» (номер державної реєстрації 0108U009122).

Тему дисертації затверджено вченою радою ДВНЗ «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника» (протокол № 11 від 27.05.2008 р.) та узгоджено в Міжвідомчій раді з координації досліджень у галузі освіти, педагогіки і психології НАПН України (протокол № 7 від 30.09.2008 р.).

Мета дослідження полягає в здійсненні комплексного аналізу розвитку організаційної структури та основних напрямів, змісту, форм і методів туристсько-краєзнавчої роботи в системі позашкільної освіти України в другій половині ХХ – на початку ХХІ ст. задля творчого використання цього історико-педагогічного досвіду в удосконаленні діяльності сучасних освітньо-виховних закладів України.

Відповідно до мети визначено такі **завдання дослідження**:

1. Охарактеризувати історіографію та поняттєво-категорійний апарат дисертаційної роботи.

2. Виокремити та проаналізувати передумови, основні тенденції, етапи формування і розвитку організаційної структури туристсько-краєзнавчої роботи в системі позашкільної освіти України в другій половині ХХ – на початку ХХІ ст.

3. Розкрити функції, зміст, методи, форми, напрями туристсько-краєзнавчої роботи в позашкільних навчальних закладах України за означеного періоду.

4. З'ясувати регіональні особливості становлення й діяльності профільних туристсько-краєзнавчих позашкільних навчальних закладів України.

5. Визначити можливості творчого використання досвіду туристсько-краєзнавчої роботи в системі позашкільних навчальних закладів другої половини ХХ – початку ХХІ ст. в сучасних навчально-виховних закладах України.

Об'єкт дослідження – історія, теорія, практика розвитку туризму і краєзнавства серед учнівської молоді України.

Предмет дослідження – розвиток організаційної структури, змісту, методів і форм туристсько-краєзнавчої роботи в системі позашкільних навчальних закладів України в другій половині ХХ – на початку ХХІ ст.

Хронологічні межі дослідження зумовлені особливостями змісту і характеру еволюції туристсько-краєзнавчої роботи в ПНЗ України в другій половині ХХ – на початку ХХІ ст. За *нижню межу* умовно слугує 1950 р., коли загалом завершилося повоєнне відновлення її організаційної структури і вона вступила в якісно новий період розвитку, за *верхню* – 2015–2016 рр., коли у зв'язку зі складною військово-політичною ситуацією громадське й освітнє життя України перейшло в новий етап реформування, що ставить нові виклики перед системою навчання і виховання в ПНЗ.

Методи дослідження: *евристично-пошуковий* – для пошуку, систематизації джерельних матеріалів; *проблемно-хронологічний* – для визначення етапів і тенденцій розвитку туристсько-краєзнавчої роботи в системі ПНЗ; *порівняльно-*

педагогічний – для з'ясування особливого й загального в розвитку освітніх процесів і явищ; *ретроспективний* – для осмислення різних аспектів освітньо-педагогічних проблем минулого через призму сучасності; *генетичний* – для з'ясування умов виникнення та відстеження розвитку і трансформації освітнього явища; *типологізації* – для виявлення специфічних і загальних рис, якостей у розвитку основних форм і напрямів туристсько-краєзнавчої роботи; *математичного аналізу* – для формалізації та узагальнення статистичних даних та ін. Вибір комплексу означених методів відповідає змісту й характеру теми та основним параметрам дисертації, зокрема: забезпечує логіку й цілісність науково-дослідницького процесу (від пошуку джерельних матеріалів до кінцевих висновків), дозволяє структурувати, зіставляти, типологізувати досліджувані процеси в їхній динаміці, визначати практичну значущість результатів дослідження й обґрунтовувати їхню достовірність.

Джерельну базу дослідження становлять: неопубліковані архівні документи (у фондах Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України (м. Київ), архіву Українського державного центру туризму і краєзнавства учнівської молоді, поточних архівів Міністерства освіти і науки України і обласних центрів туризму і краєзнавства учнівської молоді було опрацьовано 73 одиниці зберігання); законодавчі та нормативні акти, що визначають зміст, характер освітньо-педагогічного процесу в Україні в другій половині ХХ – початку ХХІ ст.; матеріали загальноукраїнських і регіональних науково-педагогічних, громадсько-політичних, освітянських, культурологічних, туристських, краєзнавчих періодичних видань означеного періоду («Радянська школа», «Рідна школа», «Туризм і краєзнавство» та ін.); навчально-методична література, що відображає зміст, методи, форми, досвід туристсько-краєзнавчої діяльності в системі ПНЗ; програмно-методичне забезпечення навчально-виховної роботи в цьому напрямі; Інтернет-матеріали (сайти позашкільних установ тощо); довідникова література (енциклопедії, довідники, путівники, каталоги з розвитку освіти, туризму і краєзнавства).

Наукова новизна одержаних результатів полягає в тому, що:

– *уперше* в українській історико-педагогічній науці здійснено спеціальне комплексне наукове дослідження розвитку туристсько-краєзнавчої роботи в системі позашкільних закладів України в другій половині ХХ – на початку ХХІ ст.; запропоновано її визначення як універсального, комплексного засобу навчання і виховання учнів у процесі активного пізнання навколишнього світу та гармонійний розвиток особистості під час занять туризмом і краєзнавством; визначено й охарактеризовано передумови (витоки, організація екскурсій, походів, клубів у першій половині ХХ ст.), тенденції формування і розбудови організаційної структури туристсько-краєзнавчої роботи (досвідні станції, екскурсійно-туристські станції, станції юних туристів, центри туризму і краєзнавства) в системі ПНЗ означеного періоду, основні напрями (дослідницько-пошуковий, спортивно-туристський, краєзнавчий, екскурсійний) і форми (краєзнавчі екскурсії, туристські походи, експедиції, табори, бази, зльоти, профільні гуртки і клуби тощо), методи і засоби її проведення; запропонована

періодизація цього процесу (перший етап – 1950-ті рр., другий – 1960-ті рр., третій – 1970-ті–1980-ті рр., четвертий – 1990-ті рр., п'ятий – із 2000 р. й до сьогодні); показано регіональні особливості становлення і діяльності профільних позашкільних туристсько-краєзнавчих закладів України; означено можливості творчого використання цього історико-педагогічного досвіду в практиці сучасних навчально-виховних закладів України; до наукового обігу введено нові й маловідомі факти (уточнено час і процес відновлення профільних туристсько-краєзнавчих ПНЗ у західних областях України за повоєнного періоду тощо) і документи (архівні матеріали обласних центрів туризму і краєзнавства учнівської молоді та ін.), що стосуються означеної проблеми;

– *удосконалено* поняттєво-категорійний апарат туристсько-краєзнавчої роботи в системі позашкільної освіти; визначення й тлумачення функцій туристсько-краєзнавчої роботи і методологічних підходів до її вивчення в історико-педагогічній ретроспективі; класифікації екскурсій, туристських походів, експедицій;

– *подальшого розвитку* набуло вивчення історіографії туристсько-краєзнавчої роботи і системи позашкільної освіти в Україні та основних напрямів (краєзнавчо-пошуковий, науково-дослідницький, туристсько-спортивний та ін.) і важливих аспектів (кадрове забезпечення, еволюція внутрішньої структури профільних туристсько-краєзнавчих і комплексних ПНЗ тощо) цієї діяльності.

Практичне значення одержаних результатів полягає в розробці за результатами дослідження спецкурсу «Туристсько-краєзнавча робота в системі позашкільної освіти України». Зміст і результати наукового дослідження та авторське методичне забезпечення можуть використовуватися під час викладання історії педагогіки, соціальної педагогіки, теорії і практики навчання та виховання, школознавства в педагогічних ВНЗ, при організації туристсько-краєзнавчої роботи в профільних і комплексних ПНЗ, у розробці навчальних програм і методичних рекомендацій для керівників гуртків, методистів, а також слухачів курсів підвищення кваліфікації тощо. Викладені в дисертації фактологічний матеріал і теоретичні положення будуть корисні при підготовці наукових досліджень, навчальної літератури з історії педагогіки, туризму і краєзнавства, позашкільної освіти, з теорії і практики виховання.

Результати дослідження **впроваджено** в освітній процес Чернігівського національного педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка (довідка про впровадження № 23 від 29.05.2017 р.), Миколаївського обласного центру туризму, краєзнавства та екскурсій учнівської молоді (довідка про впровадження № 148 від 29.05.2017 р.), ДВНЗ «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника» (довідка про впровадження № 01–15/03/795 від 30.05.2017 р.), Донецького обласного центру туризму та краєзнавства учнівської молоді (довідка про впровадження № 30/05–164 від 30.05.2017 р.), КВНЗ «Херсонська академія неперервної освіти» Херсонської обласної ради (довідка про впровадження № 01–23/860 від 02.06.2017 р.).

Апробація результатів дисертації. Основні положення і результати дослідження були предметом обговорення під час виступів на науково-

методичних і науково-практичних конференціях різного рівня, серед них: *міжнародні* – «Розвиток наукових досліджень 2009» (Полтава, 2009), «Роль и задачи массового туристского движения в воспитании и оздоровлении населения» (Москва, 2012), «Карпати-Аппалачі: формування особистості в контексті сталого розвитку гірських регіонів» (Івано-Франківськ, 2013), «Роль и задачи массового туристского движения в воспитании и оздоровлении населения» (Москва, 2013), «Актуальні проблеми і перспективи розвитку фізичного виховання, спорту, туристсько-краєзнавчої роботи в закладах освіти» (Переяслав-Хмельницький, 2016), «Теоретичні і практичні напрямки розвитку туризму і рекреації в регіонах України» (Кіровоград, 2016), «Наукова еліта у розвитку держав» (Київ, 2016); *всеукраїнські* – «Дитячо-юнацький туризм і краєзнавство в Україні та формування гармонійно розвиненої творчої особистості» (Івано-Франківськ, 2009), «Дитячо-юнацький туризм і краєзнавство в Україні: досвід, проблеми, пошук» (Київ, 2010), «Освітнянське краєзнавство: досвід, проблеми, перспективи» (Івано-Франківськ, 2011), «Історико-культурна спадщина Прикарпаття» (Івано-Франківськ, 2014), «Етнокультурна спадщина Прикарпаття» (Івано-Франківськ, 2015); *регіональні* – «Основні виклики в системі освіти у 2011–2012 навчальному році та шляхи їх вирішення» (Івано-Франківськ, 2011); «Нова українська школа: реалії та перспективи» (Івано-Франківськ, 2016); *щорічні звітні* наукові конференції викладачів та аспірантів ДВНЗ «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника» (Івано-Франківськ, 2008–2017), а також на Всеукраїнському форумі працівників позашкільної освіти (Київ, 2013), засіданні комітету Верховної Ради України з питань освіти і науки «Позашкільна освіта в умовах реформування освіти України» (Київ, 2015), загальних зборах Міжнародної асоціації позашкільної освіти (Київ, 2016), на Ступариківських педагогічних читаннях у ДВНЗ «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника» (Івано-Франківськ, 2010–2017).

Публікації. Результати дослідження висвітлено в 21 одноосібній науковій публікації автора, з яких 10 відображають основні наукові результати дисертації (зокрема, 1 публікація у зарубіжному науковому виданні, 1 публікація – у вітчизняному науковому виданні, включеному до міжнародних наукометричних баз), 11 – апробаційного характеру.

Структура й обсяг дисертації. Робота складається зі вступу, двох розділів, висновків до них, загальних висновків, списку використаних джерел (546 найменувань, із них 73 – архівні джерела), додатків (6 на 49 сторінках). Загальний обсяг дисертації становить 296 сторінок друкованого тексту, основний зміст викладено на 198 сторінках. Робота містить 11 таблиць та 11 рисунків.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

У **вступі** обґрунтовано актуальність теми дисертації, вказано її зв'язок із науковими програмами, планами, темами; визначено мету, завдання, об'єкт, предмет, методи, хронологічні межі, джерельну базу дослідження; розкрито наукову новизну і практичне значення одержаних результатів; наведено відомості

про впровадження, апробацію та опублікування результатів дисертації; зазначено її структуру й обсяг.

У першому розділі – «Розвиток туристсько-краєзнавчої роботи в позашкільних навчальних закладах України як історико-педагогічна проблема» – розкрито історіографію й поняттєво-категорійний апарат дослідження, передумови розвитку туристсько-краєзнавчої роботи, тенденції, етапи формування її організаційної структури в системі позашкільної освіти.

Визначено основні групи історіографічних джерел (монографії, дисертації, узагальнювальні праці, статті, матеріали конференцій, навчально-методична й довідникова література тощо) та здійснено їхній аналіз за проблемно-хронологічним принципом.

Комплексне вивчення проблеми формування і становлення системи позашкільної освіти в Україні започаткували радянські науковці (Л. Балясна, С. Букреєва, А. Вінниченко та ін.). Сучасні вчені розкрили тенденції, науково-методичні засади, зміст, методи, форми навчально-виховної діяльності ПНЗ (В. Балахтар, В. Берека, О. Биковська, С. Бут, Т. Гавлітіна, Г. Пустовіт та ін.), окремі аспекти в контексті туристсько-краєзнавчої роботи (Н. Базилевич, О. Гордієнко, І. Пілат, В. Редіна, Т. Цвірова та ін.).

Базові компоненти організації туристської і краєзнавчої роботи в школі розкрито в працях О. Колотухи, М. Костиці, М. Крачила, В. Обозного, В. Прокопчука та ін. Активно досліджується її роль і значення в розвитку окремих напрямів виховання учнівської молоді: патріотичному (Т. Бондаренко, Г. Гуменюк, С. Долецька, М. Качур, Т. Маланюк, С. Оришко та ін.), моральному (П. Бурдейний, О. Остапець-Свешніков, Т. Троценко, В. Циганков та ін.), еколого-натуралістичному (В. Вербицький та ін.), фізичному (А. Артюшенко, М. Горбенко, А. Коструб, Н. Коцур, В. Мовчан, Є. Рут, Ф. Товстянко та ін.) тощо. Вивчаються й педагогічні умови і роль краєзнавчої роботи в організації навчально-виховного процесу в загальноосвітніх школах (В. Бенедюк, М. Костолович, Я. Треф'як та ін.).

Попри ідейну заангажованість, доробок радянських науковців і сьогодні не втратив пізнавального й дидактичного значення для вивчення різних аспектів розвитку туристсько-краєзнавчої діяльності в системі загальної середньої і позашкільної освіти. Сучасні вчені досліджують це питання з україноцентристських позицій й у контексті всебічного виховання учнів.

З'ясування її поняттєво-категорійного апарату в дослідженні зумовлено його міждисциплінарним характером і рівнем відображення проблеми в науковій і навчальній літературі. Проаналізовано зміст, підходи до трактування наріжних понять «туристсько-краєзнавча робота», «позашкільна освіта» і дефініцій їхніх складників: «туризм», «краєзнавство», «екскурсія», «подорож», «позашкільний навчальний заклад» та ін. З огляду на це, туристсько-краєзнавчу роботу в системі ПНЗ трактуємо як: а) окремий напрям і форму позашкільної освіти; б) комплексний засіб навчання і виховання; в) профільне науково-методичне забезпечення. Запропоновано визначення цього феномена в «широкому» сенсі як комплексний напрям і засіб навчання і виховання учнів у процесі активного

пізнання навколишнього світу та гармонійного розвитку особистості під час занять туризмом і краєзнавством; у «вузькому» – як здійснення навчально-виховної, пошуково-дослідницької, організаційно-методичної діяльності для проведення походів, мандрівок, екскурсій, експедицій, інших форм роботи.

Охарактеризовано основні передумови організації і розвитку туристсько-краєзнавчої роботи в ПНЗ у другій половині ХХ – на початку ХХІ ст.: 1) витоки і становлення в першій половині ХХ ст. (організація екскурсій, походів, клубів та ін.); 2) характер і особливості розбудови системи позашкільної освіти (законодавча база, розширення мережі профільних і комплексних ПНЗ тощо); 3) формування окремої цілісної системи туристсько-краєзнавчої роботи, управління і керівництва нею (функції органів освіти й інших зацікавлених інституцій); 4) взаємозв'язок розвитку туристсько-краєзнавчої роботи в різних типах навчальних закладів; 5) рекреаційні ресурси України; 6) розвиток української педагогічної думки (ідеї і погляди на цю проблему Г. Ващенко, О. Духновича, А. Макаренка, С. Русової, Г. Сковороди, М. Стельмаховича, В. Сухомлинського, К. Ушинського та ін.).

Розкрито тенденції, зміст, особливості основних етапів формування та становлення організаційної структури профільних і комплексних ПНЗ з розвитку туристсько-краєзнавчої роботи за досліджуваного періоду:

– перший – 1950-ті рр. (відновлення мережі довоєнних дитячих екскурсійно-туристських станцій (далі – ДЕТС) і дитячих турбаз як головних профільних туристсько-краєзнавчих позашкільних закладів, інших типів ПНЗ; розробка нормативно-правової бази і пошук організаційно-виховних форм залучення юнацтва до цієї роботи;

– другий – 1960-ті рр. (розбудова й диференціація організаційної мережі профільних ПНЗ; зростання масовості та ідейної заангажованості туристсько-краєзнавчої роботи тощо);

– третій – 1970-ті–1980-ті рр. (розширення мережі, поліпшення матеріально-технічного забезпечення ПНЗ, урізноманітнення організаційних форм туристсько-краєзнавчої роботи; із середини 1980-х рр. наростає внутрішня криза через її заформалізованість, бюрократизацію);

– четвертий – 1990-ті рр. (кардинальні зрушення в розвитку туристсько-краєзнавчої діяльності в системі ПНЗ: оновлення нормативно-правової бази; реорганізація її профільних закладів (поява поряд із СЮТ центрів туризму і краєзнавства учнівської молоді, чисельність яких на 1997 р. досягла 89); зростання кількості туристсько-краєзнавчих гуртків у комплексних ПНЗ (на 1994 р. їх було 10,2 тис. зі 157 тис. осіб, відтак ці показники коливалися в межах 10–25 % у бік зростання або зменшення); видання інструктивно-методичної літератури тощо);

– п'ятий – початок ХХІ ст. (з ухваленням 2000 р. Закону України «Про позашкільну освіту» туристсько-краєзнавча робота стає одним із пріоритетних напрямів діяльності ПНЗ; для її вдосконалення розроблено близько двох десятків нормативно-правових документів; стабілізація структури профільних обласних (22), міських (48), районних (32) центрів туризму й краєзнавства учнівської

молоді, СЮТ і їхніх філій; у 2001–2015 рр. туристсько-краєзнавчою роботою в системі ПНЗ охоплювалося від 12 до 19 % школярів України.

Отже, історіографічний аналіз показав, що попри нагромадження пласту наукової літератури, яка розкриває різні аспекти розвитку туристсько-краєзнавчої роботи в системі позашкільної освіти другої половини ХХ – початку ХХІ ст., ця проблема не стала предметом окремого дисертаційного дослідження. Важливі підстави для його підготовки дає достатній рівень розробленості відповідного поняттєво-категорійного апарату. Визначені етапи становлення організаційної структури профільних і комплексних ПНЗ зумовили зміст і характер їхньої діяльності в означеному напрямі.

У другому розділі – «Педагогічні засади туристсько-краєзнавчої роботи в позашкільній освіті України» – розкрито функції, зміст, методи, форми, напрями туристсько-краєзнавчої роботи в ПНЗ України, її регіональні особливості, можливості творчого використання цього досвіду в сучасних навчально-виховних закладах.

З огляду на науково-методичний та практичний досвід туристсько-краєзнавчої роботи в системі ПНЗ, окреслено суть і змістову спрямованість її основних функцій: навчально-пізнавальної (визначає особливості засвоєння нових знань різними категоріями учнівської молоді); виховної (реалізується в змісті та завданнях національно-патріотичного, морального, господарського, екологічного, антинаркогенного, естетичного, інших напрямів виховання в процесі туристсько-краєзнавчої діяльності в ПНЗ); оздоровчої (сприяє відновленню і зміцненню духовного і фізичного здоров'я учнів завдяки заняттям туризмом і краєзнавством); профорієнтаційної (забезпечує соціально-професійну спрямованість освітніх послуг); соціально-адаптивної (забезпечує взаємодію учнівської молоді із соціальним середовищем). Ці функції взаємопов'язані між собою і реалізуються в комплексі.

Визначено й охарактеризовано основні форми і напрями туристсько-краєзнавчої роботи в системі позашкільної освіти та зміст і методи їхньої реалізації. Найпоширенішими серед них стали екскурсії, які за радянської доби набули ідейно-пропагандистського, професійно орієнтованого характеру, зростала їхня чисельність і кількість учасників. За сучасного періоду модернізація змісту організації екскурсій у ПНЗ супроводжується посиленням педагогічних вимог до їхнього проведення тощо.

Прерогативою профільних ПНЗ стало влаштування туристсько-краєзнавчих походів. Їхній розвиток супроводжували такі тенденції, явища і процеси: підвищення організаційно-виховного рівня шляхом розробки нормативно-методичного забезпечення; посилення профільної і спортивно-туристської спрямованості турпоходів поєднувалося із виконанням учасниками краєзнавчих завдань і суспільно-корисної роботи. Змінювалися масштаби турпоходів із понад 6 тис. (88,8 тис. учасників) у 1950 р. до 24,7 тис. (490 тис.) у 2000 р. Вони стали важливим засобом формування патріотичних, моральних, фізичних якостей учнів.

Посиленню системного характеру туристсько-краєзнавчої роботи сприяли влаштовувані за участі ПНЗ експедиційні акції (рухи). Суцільне залучення

школярів до експедицій у 1960-х – 1980-х рр. ставило за мету їхнє виховання на основі радянських історичних міфів та ідеалів, хоча не можна заперечувати й певного навчально-пізнавального значення таких заходів. За сучасної доби ця форма освітньо-виховної роботи набрала національно орієнтованого характеру та сприяє прилученню учнівського юнацтва до культурних цінностей, традицій, звичаїв українського народу («Моя земля – земля моїх батьків», «Моя Батьківщина – Україна» та ін.). Охарактеризовано тематичні напрями, еволюцію та зміст, методи, виховне значення експедиційного руху.

На відміну від означених «рухомих» форм виховання, табори, зльоти, музеї, гуртки, клуби становлять групу «статичних» форм туристсько-краєзнавчої роботи в системі позашкільної освіти.

За досліджуваного періоду визначилася типологія влаштовуваних у системі позашкільної освіти туристських таборів, які поділялися за: метою, способами дислокації і розміщення, профілем (туристські, краєзнавчі), видами туризму, порою року (літні, зимові тощо), відомчим і територіальним підпорядкуванням тощо. Постійно змінювалася їхня чисельність: 1970 р. в Україні діяло 1,5 тис. дитячих таборів (прийняли 130 тис. учнів), з них у структурі ПНЗ – близько 60, а на початку 2000-х рр. кількість останніх коливалася в межах 25–30.

Найвищої якості освітньо-виховна робота досягла в таборах профільних ПНЗ. Навчання основ туристського побуту, туристської техніки, топографії, орієнтування, ознайомлення з історією, природою, культурою краю поєднувалося з організацією змістового дозвілля й оздоровленням учнів. Окрім таборів, діяли туристські бази, що передбачали більш «спартанські» умови перебування, орієнтували на фізичний і туристський вишкіл.

Визначено зміст і еволюцію проведення зльотів, що організовувалися за участі або й на базі профільних ПНЗ і репрезентували здобутки туристсько-краєзнавчої й інших видів навчально-виховної діяльності. Вони вирізнялися за рівнем проведення (республіканські/загальноукраїнські, обласні, районні, міські), профілем, іншими характеристиками. У 1950-х рр. зльоти мали організаційно-методичну спрямованість; у 1960-х рр. посилилася їхня ідейна заангажованість, помпезність; у 1970-х – першій половині 1980-х рр. вони набрали змагального характеру. У середині 1990-х рр. відбулося «роздвоєння» зльотів, які перетворилися в змагання зі спортивного туризму, а їхній освітній компонент трансформувався в заходи краєзнавчого спрямування.

Важливим підґрунтям для розвитку означених фрагментарних, епізодичних форм туристсько-краєзнавчої роботи слугує планова системна діяльність гуртків профільних ПНЗ. Її зміст, методи, форми прописано в навчальних програмах, які мають загальноосвітній компонент та фахову частину, що передбачає підготовку за різними напрямками (спортивно-туристський – пішохідний, лижний, гірський, водний, велосипедний та ін.). Чисельність гуртків і їхніх членів постійно змінювалася залежно від умов розвитку ПНЗ та стала одним із головних показників їхнього функціонування.

Клуби, які діяли при профільних ПНЗ, поділялися на окремі секції та часто ставали центрами розвитку пошуково-дослідницької роботи й окремих видів спортивного туризму в межах окремих областей та всієї України.

Сьогодні дедалі популярнішими в системі ПНЗ стають масові культурні заходи (туристські вечори, туристські КВК, краєзнавчі вікторини тощо), які популяризують туристсько-краєзнавчу діяльність з-поміж учнівської молоді та її батьків.

За досліджуваного періоду профільні ПНЗ надавали цілеспрямовану організаційно-методичну допомогу в створенні і функціонуванні шкільних краєзнавчих музеїв (пошукові загони збирали матеріали, систематизовували їх, створювали експозиції, використовували в навчально-виховній і дослідницькій роботі).

За сучасних умов (2010–2015 рр.) чисельність шкільних музеїв коливалася в межах 4,3–4,4 тис., з них 3,3 % діяли в структурі ПНЗ. Чимало цих установ здобули статус «зразкових» і визнання в Україні й за її межами.

Виокремлено й розкрито еволюцію, зміст, здобутки ПНЗ еколого-натуралістичного профілю в розвитку туристсько-краєзнавчої роботи, яка бере початки із агростанцій юннатів 1920-х рр., досягла апогею за 1960-х рр., а на початку 2000-х рр. реалізувалася обласними еколого-натуралістичними центрами.

Актуалізовано військово-патріотичний напрям виховної роботи профільних туристсько-краєзнавчих ПНЗ, які 2009 р. одержали від Міністерства освіти і науки України повноваження щодо організації гуртків військово-патріотичного спрямування. Вони спричинилися до розвитку військово-патріотичних ігор «Сокіл» («Джура») для різних вікових категорій учнівської молоді. Однак, зважаючи на сучасну військово-політичну ситуацію в державі, ця діяльність актуалізується та потребує всілякої підтримки.

Визначено й систематизовано регіональні особливості туристсько-краєзнавчої роботи обласних ПНЗ Сходу, Півдня, Півночі, Центру, Заходу України.

Так, в Автономній Республіці Крим у 1960-х рр. був нагромаджений цікавий досвід з організації пошуково-дослідницької і суспільно корисної роботи учнівських загонів і клубів.

Профільні ПНЗ Волинської області розвинули практику з комплексного перспективного планування туристсько-краєзнавчої роботи за участі різних зацікавлених організацій; Запорізької – з організації в 1960-х рр. навчально-виховної роботи гуртків, яка поєднувала заняття спортивним туризмом із краєзнавчими дослідженнями; Донецької – з проведення в 1980-х рр. археологічно-етнографічних і екологічних експедицій учнівської молоді; Луганської – з улаштування в 1970–1980-х рр. масових змагань юних туристів-краєзнавців та профільних таборів для дітей; Харківської – залучення дітей до туристсько-краєзнавчої роботи за місцем проживання; Дніпропетровської – із її популяризації на радіо і телебаченні; Львівської і Закарпатської – з її організації в руслі євроінтеграційних прагнень української молоді; Івано-Франківської – з

організації туристських змагань різновікової учнівської молоді в умовах, максимально наближених до реальних подорожей, тощо.

Попри регіональні особливості, в основу туристсько-краєзнавчої роботи в ПНЗ України покладено уніфіковані зміст, форми, методи реалізації, тож вона стала потужним чинником патріотичного виховання та формування в школярів почуття соборності, громадянської активності й відповідальності за долю Батьківщини, готовності до її захисту.

Результати дисертації мають значний потенціал для творчого використання в трьох основних напрямках: 1) організаційно-науковому (підготовка історіографічного дослідження про розвиток туристсько-краєзнавчої роботи в Україні та навчально-методичної літератури, що репрезентує її інноваційний досвід тощо); 2) удосконалення змісту, методів, форм навчально-виховної, зокрема туристсько-краєзнавчої, роботи в навчальних закладах різних типів (надання їй цілеспрямованого, системного характеру; охоплення нею дітей і підлітків за місцем проживання; посилення військово-патріотичного спрямування; надання комплексних освітніх послуг, які поєднують заняття туризмом і краєзнавством з іншими формами виховної роботи тощо); 3) використання розроблених автором навчально-методичних матеріалів, зокрема спецкурсу «Туристсько-краєзнавча робота в системі позашкільної освіти України», в організації навчально-виховного процесу зі студентами різнопрофільних ВНЗ, у комплексних і профільних ПНЗ, процесі перепідготовки й підвищення кваліфікації педагогічних кадрів тощо.

Отже, у другій половині ХХ – на початку ХХІ ст. у системі позашкільної освіти України був нагромаджений значний досвід з використання різних форм туристсько-краєзнавчої роботи та вдосконалення змісту і методів її проведення, що заслуговує на творче використання за сучасних умов.

ВИСНОВКИ

Проведене дослідження та отримані результати дають підстави для таких **висновків:**

1. Установлено і охарактеризовано значний масив різнопрофільної (з педагогіки, психології, географії, туризмознавства, краєзнавства тощо) та різновидової (дисертації, монографії, узагальнювальні праці, статті, матеріали конференцій, підручники), наукової і навчально-методичної літератури, що розкриває різні аспекти розвитку туристсько-краєзнавчої роботи в системі ПНЗ у другій половині ХХ – на початку ХХІ ст. Основну увагу науковці зосередили на розкритті змісту, методів, форм, засобів її організації в загальноосвітній школі та її значенні в патріотичному, моральному, фізичному, господарському, еколого-натуралістичному, інших напрямках виховання учнівської молоді. У таких ракурсах висвітлено окремі аспекти туристсько-краєзнавчої роботи в системі ПНЗ. Попри ідейну заангажованість доробок авторів радянського періоду має високий рівень інформативності й не втратив свого науково-пізнавального значення; сучасні вчені аналізують цю проблему із україноцентричних позицій.

Водночас історіографічний аналіз показав, що вона не стала предметом спеціального комплексного дослідження, що актуалізує доцільність ліквідації цієї прогалини в історико-педагогічній науці.

Нормативно-правові документи та напрацювання українських і зарубіжних вчених дають науково-теоретичне підґрунтя для вивчення поняттєво-категорійного апарату дисертаційної роботи. З огляду на аналіз підходів до вивчення і тлумачення базових понять «туристсько-краєзнавча робота» і «позашкільна освіта» та їхніх структурних компонентів («туризм», «краєзнавство»; «екскурсія», «похід», «подорож», «експедиція», «гурткова (клубна) робота» тощо) вона в системі ПНЗ розглядається як окремий напрям і форма позашкільної освіти; комплексний засіб навчання і виховання; науково-методичне, організаційно-масове забезпечення навчально-виховного процесу в специфічних умовах екскурсійної й гурткової роботи, проведення походів, експедицій, різних масових заходів тощо.

2. Установлено, що основними передумовами розвитку туристсько-краєзнавчої діяльності в системі ПНЗ України другої половини ХХ – початку ХХІ ст. стали традиції її становлення в першій половині ХХ ст.; особливості розбудови системи позашкільної освіти; формування структури туристсько-краєзнавчої роботи, управління й керівництва нею; взаємозв'язок її проведення в різних типах навчальних закладів; соціально-економічні й рекреаційні ресурси України; розвиток української педагогічної думки.

Розроблена періодизація розвитку туристсько-краєзнавчої роботи в системі ПНЗ України відображає основні тенденції становлення її організаційної структури за досліджуваного періоду та дозволяє виокремити такі етапи цього процесу: 1) 1950-ті рр. – відновлення довоєнної мережі профільних і комплексних ПНЗ, вироблення нормативно-правової бази й організаційно-виховних форм їхньої туристсько-краєзнавчої діяльності; 2) 1960-ті рр. – розбудова мережі профільних ПНЗ, посилення масовості, ідейної заангажованості туристсько-краєзнавчої роботи; 3) 1970-ті–1980-ті рр. – урізноманітнення організаційних форм туристсько-краєзнавчої роботи в профільних і комплексних ПНЗ, перехід до її перспективного планування, поліпшення кадрового й матеріально-технічного забезпечення, що змінилося посиленням внутрішньої кризи через її заформалізованість, бюрократизацію, інші негативні явища; 4) 1990-ті рр. – кардинальні зрушення в розвитку туристсько-краєзнавчої роботи в системі ПНЗ через оновлення її нормативно-правової бази й реорганізацію структури профільних ПНЗ, яка відзначається складними процесами в окремих фазах поступу; 5) початок ХХІ ст. – стабілізація розвитку й диференціація форм організаційної структури туристсько-краєзнавчої роботи у профільних і комплексних ПНЗ, якою охоплювалося 12–19 % учнівської молоді України.

3. Розкрито функції туристсько-краєзнавчої роботи в системі ПНЗ (навчально-пізнавальна, виховна, оздоровча, профорієнтаційна, соціально-адаптивна), які відображають її взаємозв'язок із навчально-виховним процесом у загальноосвітній школі та засвідчують її комплексний вплив на всебічний розвиток школярів на основі вироблення нових знань, умінь, навичок,

забезпечення взаємодії з соціальним макро- і мікросередовищем, підготовки до майбутньої професійної діяльності.

Розвиток туристсько-краєзнавчої діяльності дітей та юнацтва в ПНЗ України забезпечувався вдосконаленням її змісту і методів та використанням широкого арсеналу форм навчання і виховання: екскурсій (сприяли здобуттю нових знань, вибору майбутньої професії тощо); походів, таборів, турбаз (поєднували туристсько-спортивний і краєзнавчий компоненти, стали важливими засобами формування патріотичних, моральних, фізичних якостей учнів); експедиційних акцій (орієнтували на її масове прилучення до радянських, відтак національно-українських ідеалів, цінностей, традицій); гуртків (забезпечували системний навчально-виховний процес у профільних і комплексних ПНЗ); клубів (розвивали різні види спортивного туризму й напрями краєзнавчо-пошукової роботи); зльотів (репрезентували її здобутки та рівень знань, умінь, навичок в означених сферах діяльності); шкільних музеїв (стимулювали зібрання краєзнавчих матеріалів і їхнє використання в навчально-виховній і дослідницькій роботі) та ін.

Ефективними та перспективними виявилися такі напрями і компоненти туристсько-краєзнавчої діяльності, як-от: еколого-натуралістичний (реалізація різних еколого-краєзнавчих проєктів), військово-патріотичний (організація гуртків, клубів, ігор, інших форм роботи відповідного спрямування).

4. З'ясовано регіональні особливості туристсько-краєзнавчої діяльності профільних і комплексних ПНЗ Сходу, Півдня, Півночі, Центру, Заходу України. Зокрема, у Дніпропетровській, Запорізькій, Харківській областях нагромадили корисний досвід з розвитку гуртків, походів, таборів, змагань, що органічно поєднували туристсько-спортивну й краєзнавчу роботу; у Чернігівській – з реалізації культурологічних експедиційних проєктів; у Волинській – з комплексного перспективного планування туристсько-краєзнавчої роботи; у Дніпропетровській і Львівській – з її проведення в руслі євроінтеграційних процесів; в Івано-Франківській – з розробки та впровадження інноваційних методик і технологій діяльності в означених напрямках тощо. У східних і центральних областях України завдяки матеріально-фінансовій підтримці активно розвивалися різні види спортивного туризму; у південних областях і в Криму туристсько-краєзнавчій діяльності надавали науково-дослідницького й суспільно корисного спрямування; у західних – вона набула виразного національно-патріотичного характеру. При цьому туристсько-краєзнавча робота у ПНЗ відігравала вагомий роль у формуванні в дітей та юнацтва почуття патріотизму, соборності, громадянської відповідальності за долю Батьківщини.

5. Викладений у дослідженні науковий і практичний досвід туристсько-краєзнавчої роботи в системі ПНЗ означеного періоду орієнтує на подальше дослідження пов'язаної з нею проблематики (розроблення методологічних засад та джерелознавчої й історіографічної бази; підготовка навчально-методичного забезпечення з урахуванням здобутків і чергових суспільних викликів тощо). Організаційно-педагогічний досвід ПНЗ досліджуваного періоду може бути творчо використаний при плануванні, організації, проведенні різних форм туристсько-краєзнавчої роботи в позашкільних і навчальних закладах інших

типів, зокрема щодо надання їй системного характеру; реалізації її потенціалу у військово-патріотичному вихованні школярів; прилучення дітей і підлітків до занять спортивним туризмом і краєзнавством за місцем проживання; їхньої популяризації в соцмережах; розвитку освітніх послуг, що поєднуюватимуть формування туристсько-краєзнавчих знань, умінь, навичок в інших соціальних сферах тощо. Підготовлені автором навчально-методичні програми, зокрема апробований у різних ПНЗ і ВНЗ спецкурс «Туристсько-краєзнавча робота в системі позашкільної освіти України», можуть використовуватися під час організації навчально-виховного процесу студентів у різнопрофільних вишах, комплексних і профільних позашкільних закладах та в процесі перепідготовки й підвищення кваліфікації кадрів штатного апарату ПНЗ і громадського активу.

Перспективи подальшого дослідження вбачаємо в розробці комплексної класифікації джерел з вивчення туристсько-краєзнавчої діяльності в системі освіти України; підготовці історіографічного дослідження означеної наукової проблеми; вивченні розвитку шкільного туризму і краєзнавства в контексті євроінтеграційних процесів; підготовці збірників документів з розвитку туристсько-краєзнавчої роботи в різних типах навчальних закладів; узагальненні досвіду з використання інноваційних технологій в означеному напрямі освітньо-виховної діяльності тощо.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Наукові праці, в яких опубліковані основні наукові результати дисертації

1. Косило М. Позашкільна туристсько-краєзнавча робота на Прикарпатті. *Вісник Прикарпатського університету. Педагогіка*. Івано-Франківськ, 2008. Вип. XXV. С. 326–329.
2. Косило М. Туризм і краєзнавство як засіб національного виховання учнів. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Педагогіка. Соціальна робота*. Ужгород, 2009. Вип. 16–17. С. 130–132.
3. Косило М. Ю. Передумови становлення туристсько-краєзнавчої роботи в Україні. *Педагогічний альманах*. Херсон, 2010. Вип. 8. С. 257–260.
4. Косило М. Позашкільна туристсько-краєзнавча робота в Україні: ретроспективний аналіз. *Вісник Прикарпатського університету. Педагогіка*. Івано-Франківськ, 2011. Вип. XL. С. 144–147.
5. Косило М. Туристсько-краєзнавча робота у позашкільних навчальних закладах України у 50-х роках ХХ ст. *Туризм і краєзнавство*. Переяслав-Хмельницький, 2013. С. 288–292.
6. Косило М. Ю. Формування всебічної особистості школяра засобами туризму і краєзнавства в сільській та гірській місцевостях Івано-Франківщини. *Гірська школа Українських Карпат*. 2013. № 10. С. 189–193.
7. Косило М. Туристсько-краєзнавча діяльність позашкільних навчальних закладів України у 60-х роках ХХ століття. *Туризм і краєзнавство*. Переяслав-Хмельницький, 2014. С. 87–93.
8. Косыло М. Особенности организационно-методической деятельности профильного внешкольного учреждения по созданию условий для детского

туристсько-краєведческого творчества. *Вестник Академии детско-юношеского туризма и краеведения*. Москва, 2014. № 3. С. 118–136.

9. Косило М. Туристсько-краєзнавча робота як засіб підвищення ефективності навчальної діяльності учнів (історична ретроспектива). *Фізичне виховання, спорт і туристсько-краєзнавча робота в закладах освіти*. Переяслав-Хмельницький, 2016. С. 275–284.

10. Косило М. Ю. Особливості туристсько-краєзнавчої роботи у позашкільних навчальних закладах України другої половини ХХ – початку ХХІ століття: регіональний аспект. *Молодий вчений*. 2017. № 6. С. 230–235.

Опубліковані праці апробаційного характеру

11. Косило М. Ю. Аспекти реалізації державної політики в галузі освіти засобами туристсько-краєзнавчої роботи. *Розвиток наукових досліджень 2009: матеріали п'ятої міжнар. наук.-практ. конф.* (Полтава, 23–25 лист. 2009 р.). Полтава, 2010. С. 104–107.

12. Косыло М. Ю. Инновационная деятельность в центре туризма и краеведения. *Проблемы и перспективы социального и спортивно-оздоровительного туризма: материалы междунар. науч.-практ. конф.* (Москва, 1–2 декабря 2012 г.). Москва, 2012. С. 111–113.

13. Косыло М. Ю. Организационно-педагогические условия обеспечения доступности учащейся молодежи к туристско-краеведческому образованию сельской местности Ивано-Франковщины. *Состояние, проблемы и перспективы детско-юношеского и социального туризма: материалы междунар. науч.-практ. конф.* (Москва, 1 декабря 2013 г.). Москва, 2013. С. 165–170.

14. Косило М. Ю. Еволюція форм туристсько-краєзнавчої роботи у позашкільних закладах освіти України (друга половина ХХ – початок ХХІ ст.). *Теоретичні і прикладні напрями розвитку туризму та рекреації в регіонах України: матеріали міжнар. наук.-практ. конф.* (Кіровоград, 1–2 квіт. 2016 р.). Кіровоград: КЛА НАУ, 2016. С. 246–256.

15. Косило М. Ю. Туристсько-краєзнавча освіта Івано-Франківщини. *Позашкільна освіта: історичні поступи та здобутки (до 90-річчя позашкільної освіти): матеріали всеукр. пед. конф.* (Київ, 2–3 груд. 2008 р.). Київ: СМП «Аверс», 2008. С. 118–120.

16. Косило М. Туристсько-краєзнавча робота у позашкільному навчальному закладі. *Коментар до інформаційного збірника Міністерства освіти і науки України*. 2009. № 3. С. 4–17.

17. Косило М. Ю. Позашкільна туристсько-краєзнавча робота в Україні. *Дитячо-юнацький туризм і краєзнавство в Україні та формування гармонійно розвиненої творчої особистості: матеріали всеукр. наук.-практ. конф.* (Івано-Франківськ, 26–28 трав. 2009 р.). Івано-Франківськ, 2009. С. 53–58.

18. Косило М. Ю. Передумови становлення туристсько-краєзнавчої роботи в Україні. *Дитячо-юнацький туризм і краєзнавство в Україні: досвід, проблеми, пошук: матеріали всеукр. наук.-практ. конф.* (Івано-Франківськ, 18–19 лист. 2010 р.). Івано-Франківськ: Тіповіт, 2010. С. 37–43.

19. Косило М. Передумови зародження позашкільної краєзнавчої роботи в Україні. *Краєзнавство*. 2011. № 3. С. 37–40.

20. Косило М. Організаційно-педагогічні умови забезпечення доступності учнівської молоді до туристично-краєзнавчої освіти в умовах сільської місцевості Івано-Франківщини. *Розвиток Української та Польської освіти і педагогічної думки (XIX–XXI ст.)*. Львів, 2014. Т. 4. С. 419–431.

21. Косило М. Регіональні особливості туристсько-краєзнавчої роботи у позашкільних навчальних закладах України (друга половина XX – початок XXI ст.). *Теоретичні і прикладні напрямки розвитку туризму та рекреації в регіонах України: матеріали III міжнар. наук.-практ. конф. (Кропивницький, 6–7 квіт. 2017 р.)*. Кропивницький: КЛА НАУ, 2017. С. 209–218.

АНОТАЦІЇ

Косило М. Ю. Розвиток туристсько-краєзнавчої роботи у позашкільних навчальних закладах України (друга половина XX – початок XXI століття). – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата педагогічних наук за спеціальністю 13.00.01 «Загальна педагогіка та історія педагогіки». – Хмельницька гуманітарно-педагогічна академія МОН України, Хмельницький, 2017.

Дисертація присвячена проблемі розвитку туристсько-краєзнавчої роботи в позашкільних навчальних закладах України в другій половині XX – на початку XXI ст. Розкрито історіографію, джерельну базу та поняттєво-категорійний апарат дослідження. Охарактеризовано передумови розвитку туристсько-краєзнавчої діяльності в системі позашкільної освіти, висвітлено основні тенденції та етапи формування і становлення організаційної структури позашкільних закладів з розвитку туристсько-краєзнавчої роботи за радянського й сучасного періодів.

Визначено функції туристсько-краєзнавчої діяльності позашкільних навчальних закладів (навчально-пізнавальна, виховна, оздоровча, профорієнтаційна, соціально-адаптивна). Здійснено комплексний аналіз основних форм туристсько-краєзнавчої роботи в позашкільних навчальних закладах України досліджуваного періоду (краєзнавчі екскурсії, туристські походи, експедиційний рух; туристські табори і бази, зльоти, музейна, гурткова, клубна робота тощо) та змісту і методів їхньої реалізації. Виокремлено регіональні особливості діяльності позашкільних туристсько-краєзнавчих закладів держави, обґрунтовано можливості творчого використання цього досвіду в сучасному освітньо-виховному процесі.

Ключові слова: туристсько-краєзнавча робота, позашкільна освіта, позашкільний навчальний заклад, туризм, краєзнавство, екскурсія, туристський похід, туристський похід, експедиційний рух, туристська база, гурткова робота, туристський клуб, шкільний музей, спортивний туризм.

Косыло М. Ю. Развитие туристическо-краеведческой работы во внешкольных учреждениях Украины (вторая половина XX – начало XXI веков). – Квалификационная научная работа на правах рукописи.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата педагогических наук по специальности 13.00.01 «Общая педагогика и история педагогики». – Хмельницкая гуманитарно-педагогическая академия МОН Украины, Хмельницкий, 2017.

Диссертация посвящена проблемам развития туристическо-краеведческой работы во внешкольных учреждениях Украины второй половины XX – начала XXI ст. Раскрыты историография, источниковедческая база и категориально-понятийный аппарат исследования. Охарактеризованы предпосылки развития туристическо-краеведческой работы во внешкольных учреждениях указанного периода, основные тенденции и этапы формирования её организационной структуры в советский период и в современных условиях.

Определены основные функции туристическо-краеведческой деятельности внешкольных учреждений. Проведен комплексный анализ её содержания, методов и основных форм (экскурсии, туристические походы, экспедиции, туристические лагеря и базы, слёты, музейная и клубная работа и т.д.). Выделены региональные особенности становления и деятельности профильных внешкольных туристическо-краеведческих учреждений в Украине, а также возможности творческого использования этого опыта в современных образовательных и воспитательных процессах Украины.

Ключевые слова: туристическо-краеведческая работа, внешкольное образование, внешкольное учебное заведение, туризм, краеведение, экскурсия, туристический поход, экспедиционное движение, туристическая база, кружковая работа, туристический клуб, школьный музей, спортивный туризм.

Kosylo M. Yu. Development of Tourist-Ethnographic Work in Out-of-School Educational Institutions of Ukraine (Second Half of the XX – Beginning of the XXI Century). – Qualifying scientific work as a manuscript .

Thesis for obtaining a scientific degree of Candidate of Pedagogical Sciences, speciality 13.00.01 «General Pedagogy and History of Pedagogy». – Khmelnytskyi Humanitarian-Pedagogical Academy Ministry of Education and Science of Ukraine, Khmelnytskyi, 2017.

The dissertation deals with the development of tourist- ethnographic work in out-of-school educational institutions of Ukraine in the second half of the XX – beginning of the XXI century. The historiography of the problem has been revealed. In its basis is the data of diverse (on pedagogy, psychology, geography, tourism-study, ethnography, etc.) and various (dissertations, monographs, generalizing works, articles, materials of conferences, textbooks) scientific and educational-methodical literature, disclosing various aspects of development of tourist- ethnographic work in the system of out-of-school educational institutions in the second half of the XX – at the beginning of the XXI century.

Its source base has been characterized: documents from the Central State archive of the supreme organs of government and administration of Ukraine (Kyiv), the archive of the Ukrainian State Center for tourism and local history of students, the current archives of the Ministry of Education of Ukraine; legislative and normative acts; periodicals; educational-methodological and reference literature. The categorical-conceptual apparatus of the research (definitions of the concepts «tourist-ethnographic work» and «out-of-school education» as well as their structural components («tourism», «ethnography», «excursion», «march», «trip», «expedition», «circle (club) work», etc.).

The preconditions of development of tourist- ethnographic activity in the system of out-of-school education (its formation in the first half of the twentieth century, the development of the normative-legal base and the system of management, and management of education, recreational resources, achievements of Ukrainian pedagogical thought, etc.) have been shown. The main tendencies and stages of formation and settling of the organizational structure of out-of-school establishments as for the development of tourist-ethnographic work in Soviet times and during the modern state-building period have been cleared up. The periodization of this process has been developed on the basis of the identification of five main stages: 1) 1950s – the restoration of the pre-war network of specialized and complex higher educational establishments, development of the regulatory and legal base and organizational-educational forms of their tourist- ethnographic activity; 2) 1960s – the development of the network of specialized out-of-school establishments, intensification of mass, ideological involvement of tourist- ethnographic work; 3) 1970s–1980s – the diversification of organizational forms of tourist-ethnographic work in profile and complex out-of-school establishments, the transition to its long-term planning, the improvement of personnel and logistical support, which was replaced by the intensification of the internal crisis due to its formalization, bureaucratization, other negative phenomena; 4) 1990s – fundamental changes in the development of tourism-ethnographic work in the system of out-of-school establishments through the updating of its regulatory and legal base and the reorganization of the structure of profile out-of-school establishments, which is marked by complex processes in some phases of the progress; 5) beginning of the XXI century – stabilization of the development and differentiation of forms of the organizational structure of tourist-ethnographic work in profile and complex out-of-school establishments, which covered 12–19 % of Ukrainian students.

The basic functions of tourist-ethnographic activity of out-of-school educational establishments (educational-cognitive, educative, health-improving, career-guiding, social-adaptive) have been determined.

The complex analysis of the main forms and directions of tourist-ethnographic work in out-of-school educational establishments of Ukraine of the studied period (ethnographic excursions, hiking, expeditionary movement; tourist camps and bases, meetings, museum, circle, club work, etc.) as well as the content and methods of their implementation have been conducted. The regional peculiarities of formation and activity of profile out-of-school tourist-ethnographic establishments of the state have

been shown, and the possibilities of the creative use of this experience in modern educational processes have been outlined.

Based on the documentary materials, the preconditions, tendencies of formation and development of the organized structure of tourist-ethnographic work in the system of out-of-school educational establishments of the mentioned period, the main directions and forms (ethnographic excursions, hiking trips, expeditions, camps, bases, meetings, profile circles and clubs, etc.) and the methods and means of carrying out have been determined and characterized; the periodization of this process has been developed; regional peculiarities of the formation and activity of profile out-of-school tourist-ethnographic establishments of Ukraine have been shown; the perspectives of creative use of this historical-pedagogical experience in the development of modern educational process of Ukraine have been generalized.

The practical significance of the results of the dissertation work is the possibilities of using the proposed factual material and theoretical positions for the preparation of scientific researches, educational literature on the history of pedagogy, tourism and ethnography, extracurricular education, on the theory and practice of education. According to the results of the study, the special course «Tourism-Ethnographic Work in the System of Out-of-School Education of Ukraine» has been worked out.

Key words: tourist-ethnographic work, out-of-school education, out-of-school educational establishment, tourism, ethnography, excursion, tourist trip, expeditionary movement, tourist base, circle work, tourist club, school museum, sports tourism.

Підписано до друку 29.09.2017 р. Формат 60x84/16.
Друк офсетний. Кегль Times New Roman. Ум. друк. арк. 0,9.
Наклад 100 прим. Замовлення № 526.

Видавець ПП Заколотний М. І.
м. Хмельницький, вул. Соборна, 55
тел.: (0382)777-717
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
ДК № 3770 від 28.01.2010 р.